

ἡ ὁρισμένη μορφή ἔρχεται σὲ σχέση με αὐτὴ τὴν ὁρισμένη ὕλη. Καὶ ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ σώματος, τότε πρέπει νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ εἰπῇ τὴν αἰτία, γιατί ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ψυχὴ ἔρχεται σὲ σχέση με τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ σώματος. Ἀποκλείεται λοιπὸν ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ νὰ εἶναι τυχαία, νὰ δεχθοῦμε δηλαδή, ὅπως τὸ κάνει ἡ θρησκευτικὴ ψυχολογία τῶν Πυθαγορείων, ὅτι κάθε ψυχὴ μπορεῖ νὰ εἰσέλθῃ σὲ κάθε σῶμα. Αὐτὸ θὰ ἦταν, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἄλλο τόσο ἄτοπο, ὅσο, ἂν ἐλέγαμε, ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μπορεῖ νὰ λάβῃ τὴν μορφή τοῦ αὐλοῦ. Ὅπως κάθε τέχνη χρησιμοποιεῖ ὁρισμένα ὄργανα, ὅμοια πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι κάθε ψυχὴ χρησιμοποιεῖ τὸ ὁρισμένο της, γι' αὐτὴν εἰδικὰ προωρισμένο, σῶμα.

Ὅσο διεξοδικὴ ὅμως καὶ ἂν φαίνεται πὼς εἶναι ἡ κριτικὴ ποῦ ἀσκεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Πλάτωνα, ἐν τούτοις δὲν ἀγγίζει ἡ κριτικὴ αὐτὴ τὴν πλατωνικὴ θεωρία περὶ ψυχῆς καὶ μάλιστα γιὰ δύο σπουδαίους λόγους. Πρῶτον ὁ πλατωνικὸς «Τίμαιος», ὅπου κυρίως ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν εἶναι διαλεκτικὸς, λογικὸς, ἀλλὰ καθαρὰ μυθικὸς διάλογος. Τὸν μῦθο ὅμως τὸν ἔχει ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων χαρακτηρίσει ὡς «ψευδὸς»: ὁ μῦθος ἔχει μόνον τούτῃ τὴν ἀξία, ὅτι ὑποδηλώνει μονάχα τὴν ἀλήθεια, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ εἶναι ἀλήθεια. Ἐργάζεται μετὰ τὰ μέσα τοῦ φαινομένου καὶ ποτέ μετὰ τὰ μέσα τοῦ εἶναι. Δὲν εἶναι «λόγος» καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ τὸν κοιτάζουμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ λόγου καὶ νὰ θέλωμε νὰ τὸν ἀναιρέσωμε. Δεύτερον, ἂν ὁ Πλάτων ὀρίξῃ τὴν ψυχὴ ὡς αὐτοκινησία, εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι μ' αὐτὸ δὲν ἐννοεῖ με κανένα τρόπο τὴν τοπικὴ κίνηση, ἀλλὰ τὴν κίνηση τῆς νόησης. Τοῦτο τὸ εἶχαν ἤδη παρατηρήσει οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστὲς τοῦ Πλάτωνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΙ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΟΤΙ Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΑΡΜΟΝΙΑ ἢ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΟΣ

Κατὰ τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρμονία ἢ καὶ ἀριθμὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἐπολέμησε πρῶτα στὸν διάλόγόν του ποῦ χάθηκε, στὸν «Εὐδημος». Ὁ Φιλόπρονος μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὸν «Εὐ-

δημο» χρησιμοποιούσε δύο ἀπὸ τὶς πέντε ἀποδείξεις τοῦ πλατωνικοῦ «Φαίδωνος», ποὺ κατευθύνονταν κατὰ τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἁρμονία. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ἴδιος λέγει στὸ ἔργο του «περὶ ψυχῆς», ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ γιὰ τὴν ψυχὴ ἔχει ἤδη ὑποβληθῆ σὲ ἐξέταση καὶ μάλιστα στὰ ἐξωτερικά του συγγράμματα.¹⁾ Μ' αὐτὸ δὲν ἐννοεῖ τίποτε ἄλλο παρὰ τοὺς διαλόγους του. «Ὅπως ὁ Πλάτων στὸν Φαίδωνα, ὅμοια ἐπολέμησε ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Εὐδήμο τὴν ἀντίληψη τοῦ ὑλισμοῦ ποὺ μάχεται τὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀθανασία καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἴδια διατύπωση ποὺ ἔχει ἡ ἀντίθετη ἄποψη ἤδη στὸν Πλάτωνα· ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἁρμονία τοῦ σώματος, δηλαδή ἐκεῖνο τὸ διαφοροτικὸ κάτι ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν ὑλικῶν στοιχείων, τὸ ὁποῖον καὶ ὁ σημερινὸς ὑλισμὸς χαρακτηρίζει ψυχὴ».²⁾

Ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἁρμονία, βασίζεται σὲ τοῦτο, ὅτι ἡ ἁρμονία εἶναι μιὰ μίξη καὶ ἔνωση ἀπὸ ἀντιθέσεις καὶ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ σῶμα συντίθεται ἀπὸ ἀντιθέσεις. Εἶναι βέβαια πιθανὸν ὅτι οἱ καταστάσεις τοῦ σώματος ἔδωσαν ἀφορμὴ, ὥστε νὰ θεωρηθῆ καὶ ἡ ψυχὴ ὡς ἁρμονία, γιατί ὅτι ἡ ὑγεία καὶ γενικὰ κάθε «ἀρετὴ» τοῦ σώματος εἶναι ἁρμονίες, τοῦτο δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ ἀρνηθῆ κανεὶς. Ὅπως ἡ ἴδια ἡ ἁρμονία συντίθεται ἀπὸ ἀντιθέσεις,³⁾ ὅμοια καὶ τὸ ἔμψυχο σῶμα εἶναι ἁρμονία. Ὅτι ἡ ἁρμονία εἶναι μιὰ σχέση ἢ μιὰ σύνθεση, τοῦτο δὲν μπορεῖ κανεὶς καθόλου νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ. Ὅτι ὁμως καὶ ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς τῆς ἴδιας ἔγκειται στὴν ἁρμονία, τοῦτο εἶναι, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, κάτι ὄλωσδιόλου ἀπαράδεχτο, γιατί ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι οὔτε σχέση οὔτε σύνθεση, ἀλλὰ «οὐσία». Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῆ, ὅτι ἡ ἁρμονία δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ κινήσῃ κάτι ἄλλο, ἐνῶ ἡ ψυχὴ, κατὰ τὴν γνώμη τῶν προδρόμων τοῦ Ἀριστοτέλη, κινεῖ τὸ σῶμα ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου εἶναι ψυχὴ. Καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ κατέχει αὐτὴν τὴν κινητικὴ δύναμη, τοῦτο τὸ δέχονται ὅλοι· αὐτὸ μάλιστα εἶναι ποὺ γενικὰ τῆς ἀποδίνουν. Ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἁρμονία, τοῦτο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ συμπεράνῃ ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι ἀδύνατο τὶς κατα-

1) Περὶ ψυχῆς, 407, β, 29, τοῖς ἐν κοινῷ λεγομένοις.

2) Werner Jäger, Aristoteles, Berlin, 1923, σελ. 38.

3) Κατὰ τὸν ὄρισμό τῶν Πυθαγορείων ἡ ἁρμονία εἶναι «πολυμιγέων καὶ δχὰ φρονεόντων ἔνωσις».

στάσεις καὶ τὶς ἐνέργειες τῆς ψυχῆς⁴⁾ νὰ τὶς θεωρήσῃ κανεὶς ὡς ἁρμονίες. Γιατὶ τὶ εἶδους ἁρμονία θὰ ἦταν π. χ. ὁ θυμὸς ἢ ἡ ἐπιθυμία, ἡ αἴσθησις, ἡ φαντασία καὶ ὅλα τὰλλα ποὺ ἀνήκουν στὴν ψυχὴ; "Ὅταν μιλάμε γιὰ τὴν ἁρμονία εἶναι δύο πράγματα ποὺ σκεπτόμαστε μ' αὐτήν. Κυρίως μιλάμε γιὰ ἁρμονία, ὅταν συναρμώζουμε μεγέθη ποὺ ἔχουν κίνηση καὶ θέση κατὰ τρόπο ποὺ νὰ μὴν μπορῇ μεταξὺ τῶν νὰ χωρέσῃ τίποτε τὸ συγγενικό, π. χ. ὅταν δώσωμε στὴν ὕλη μιὰ ὁρισμένη σχέση, ἀναλογία, ὅπου μέσα νὰ μπορῇ ἡ ὕλη νὰ ἀναπαύεται ἁρμονικά, ὅπως μπορούμε νὰ τὸ ἰδοῦμε στὴν οἰκοδομὴ μιᾶς οἰκίας. Ἄπ' αὐτὸ μεταφέρομε τὴν ἔννοια τῆς ἁρμονίας καὶ στὴν σχέση, τὴν ἀναλογία τῶν ἀριθμῶν, τῆς μουσικῆς καὶ κάθε ἄλλης μίξης, ὅπου τὰ συστατικά βρίσκονται σὲ μιὰ τάξη καὶ συμμετρία ἀναμεταξὺ τῶν.

"Ἐχομε λοιπὸν ἐδῶ, ὅπως λέγει ὁ Φιλόπονος, τὴν μιὰ φορὰ μιὰ ἁρμονία «κατὰ παράταξιν», τὴν ἄλλη φορὰ μιὰ ἁρμονία «κατὰ μίξιν». Κανένα εἶδος ἄπ' αὐτὲς τὶς δύο ἁρμονίες δὲν μπορούμε, χωρὶς ἀντίφραση, νὰ τὸ ἐφαρμόσωμε στὴν ψυχὴ. "Ὅτι τὸ πρῶτο εἶδος τῆς ἁρμονίας δὲν ἀρμόζει μὲ κανένα τρόπο στὴν ψυχὴ εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ καταλάβῃ κανεὶς, γιατί, ἀφοῦ ἡ σύνθεσις τῶν μερῶν τοῦ σώματος εἶναι διαφορετικὴ καὶ ἀφοῦ κάθε σύνθεσις εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι καὶ μιὰ ψυχὴ θὰ εἶχαμε μ' αὐτὸ μέσα σ' ἓνα σῶμα πολλὰς ψυχές. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προσθέσωμε, ὅτι καὶ στὸ καθένα μέρος πρέπει νὰ ὑπάρχουν διάφορες συνθέσεις, π. χ. ἡ σύνθεσις ὕλου τοῦ χεριοῦ καὶ ἡ σύνθεσις τῶν μερῶν τοῦ χεριοῦ. Μ' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε στὸ ἓνα καὶ αὐτὸ μέρος νὰ παραδεχθοῦμε πολλὰς ψυχές, πράγμα ποὺ θὰ ἦταν ὀλωσδιόλου ἄτοπο. Καὶ τίνος μέρους καὶ ποιᾶς σύνθεσός του θὰ ἦταν τότε, μέσα σ' αὐτὸ τὸ συνονθύλευμα, τὸ πνεῦμα καὶ τίνος μέρους ἡ αἴσθησις;

Ἄλλὰ ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ οὔτε ὡς μιὰ σχέση κατὰ τὸν τρόπο, ὅτι μέσα της ἔρχονται σὲ ἁρμονία διάφορα ἄλλα, γιατί, ἂν τὰ εἶδη αὐτὰ τῶν σχέσεων θὰ ἦταν μέσα μας πολλὰ, θὰ εἶχαμε τότε καὶ πολλὰς ψυχές. "Ἄν κάθε σχέση τῶν στοιχείων μέσα μας ἦταν καὶ ἀπὸ μιὰ ψυχὴ, ἐπειδὴ μέσα σὲ κάθε μέρος τοῦ σώματός μας ἔχομε καὶ μιὰ διαφορετικὴν σχέση, θὰ εἶχαμε μ' αὐτὸ μέσα στὸ σῶμά μας

4) Περὶ ψυχῆς, 408. α, 4. Τὰ πάθη καὶ τὰ ἔργα.

πολλές ψυχές. Καὶ ἀδιάφορο ποιά ἀπὸ τὰ δύο εἶδη τῆς ἁρμονίας προσδώσωμε στὴν ψυχὴ, πάντα θὰ φθάνωμε μ' αὐτὸ σὲ ἀντιφάσεις. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβωμε, πῶς ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἔφθασε νὰ παραδεχθῆ, ὅτι κάθε μέρος τοῦ σώματος γίνεται ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη σχέση, ὅτι ἡ ὠρισμένη αὐτὴ σχέση διαμορφώνει π. χ. τὰ ἄστῃ καὶ μιὰ ἄλλη πάλι ὠρισμένη σχέση τῆ σάρκα.

Τί εἶναι ὅμως μέσα σ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ; Εἶναι κι' αὐτὴ μιὰ σχέση τῶν στοιχείων ποὺ ἀναμιγνύονται ἀναμεταξύ των, ἢ εἶναι κάτι ἄλλο; Καὶ ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ σχέση τῶν στοιχείων ποὺ ἀναμιγνύονται ἀναμεταξύ των, πῶς μπορούσε τότε ὁ Ἐμπεδοκλῆς νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι μὲ τὴ γῆ μέσα μας βλέπομε τὴ γῆ; ⁵⁾ Ἡ σχέση ἡ ἴδια εἶναι πάντως ὡς πρὸς τὴν οὐσία της κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ στοιχεία τὰ ἴδια. Ἐπειτα, ἂν εἶναι ἀληθινὸ αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὅτι δηλαδή κάθε μέρος μέσα μας διαμορφώνεται μὲ μιὰ ἰδιαίτερη σχέση καὶ ἂν, ἐκτὸς αὐτοῦ, κάθε σχέση εἶναι ἤδη καὶ μιὰ ψυχὴ, τότε θὰ εἶχαμε πάλι πολλές ψυχές μέσα μας.

Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκρούει μ' αὐτὴν τὴν ἐπιχειρηματολογία κατ' ἀρχὴν τόσο τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν οὐσία της, ποὺ ἐδέχονταν ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Πλάτων, ὁ καθένας βέβαια μὲ διαφορετικὸ τρόπο, ὅσο καὶ τὴ γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἁρμονία· παραδέχεται ὅμως, ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεῖ μόνον «κατὰ συμβεβηκὸς» νὰ κινηθῆ καὶ νὰ κινήσῃ τὸν ἑαυτὸ της. Εἶναι, λέει, δυνατόν ἡ ψυχὴ νὰ κινηθῆ, μὲ τὸ νὰ εἶναι μέσα στὸ σῶμα, ὅπως τὸ παραδέχθηκε ἤδη πρίν, π. χ. νὰ κινηθῆ ἐξ αἰτίας ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων· καὶ εἶναι δυνατόν τὸ σῶμα νὰ κινηθῆ ἀπὸ τὴν ψυχὴ. Μ' αὐτὸ ἐννοεῖ βέβαια μόνον τὴν τοπικὴ κίνηση. Ἐφ' ὅσον δηλαδή ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα, καὶ ἐπειδὴ κάθε κίνηση τοῦ σώματος εἶναι τοπικὴ, καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ βρίσκεται μέσα στὸ σῶμα, μ' αὐτὸ κινεῖται «κατὰ συμβεβηκὸς» καὶ ἡ ἴδια. Μὲ κανένα τρόπο ὅμως δὲν ἁρμόζει στὴν ψυχὴ κίνηση κατὰ τὴν οὐσία της. Τοῦτο δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ παραδεχθοῦμε οὔτε ἂν ἐκάναμε τὴν ἀκόλουθη σειρά ἀπὸ σκέψεις, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς παρασύρῃ νὰ προσδώσωμε στὴν οὐσία τῆς ψυχῆς κίνηση. Λέμε δηλαδή, ἡ ψυχὴ

⁵⁾ Περὶ ψυχῆς, 408, β, 29.

εἶναι θλιμμένη ἢ χαρούμενη, ἢ εἶναι θαρραλέα ἢ φοβισμένη. Λέμε ἐπίσης ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι θυμωμένη, αἰσθάνεται καὶ στοχάζεται. Ὡστε, ἐφ' ὅσον μιλοῦμε ἔτσι γιὰ τὴν ψυχὴ, θὰ μπορούσαμε νὰ παραδεχθοῦμε, ὅτι μ' αὐτὸ δὲν ἔχομε τίποτε ἄλλο κατὰ νοῦν παρὰ κινήσεις τῆς ψυχῆς. Καὶ ἂν βέβαια αὐτὰ ὅλα εἶναι κινήσεις τῆς ψυχῆς, τότε θὰ ἦταν καὶ ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ κίνηση. Ὅμως τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, γιατί μπορεῖ ὅλα αὐτὰ πού ἀναφέραμε νὰ εἶναι κινήσεις καὶ ὅμως ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ μ' αὐτὰ νὰ μὴ θίγεται στὴν οὐσία της. Ὅλα αὐτὰ ἀφοροῦν δηλαδὴ ὄχι τὴν ψυχὴ, αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ τὸ ἔμψυχο σῶμα, ἢ γουν τὸ ζωντανὸ ὄν, ἢ τὴν ψυχὴ μόνον στὴ σχέση της μὲ τὸ σῶμα. Καὶ ὅτι τοῦτο εἶναι ἔτσι, μπορούμε νὰ τὸ καταλάβωμε ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ εἰποῦμε π. χ. ἡ ψυχὴ ὑφαίνει ἢ οἰκοδομεῖ, γιατί αὐτὰ εἶναι ἐνέργειες τοῦ ἔμψυχου ὄντος, πού, μέσῳ τοῦ σώματος, κάνει ὅλα αὐτά. Ἐπίσης ὁ θυμὸς, ὁ φόβος, ἡ αἴσθησις, καὶ ἡ νόησις εἶναι καταστάσεις ἢ ἐνέργειες τοῦ «ἀνθρώπου», μέσῳ τῆς ψυχῆς, δηλαδὴ ἐφ' ὅσον αὐτὸς χρησιμοποιεῖ τὴν ψυχὴ.

Δὲν μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς ἐδῶ νὰ μιλήσῃ γιὰ κινήσεις, πού εἶναι μέσα στὴν ἴδια τὴν ψυχὴ, ἀλλὰ γιὰ κινήσεις, πού φθάνουν ὡς τὴν ψυχὴ, καὶ ἀκόμα γιὰ κινήσεις, πού λαμβάνουν τὴν ἀφειρηγία τους ἀπὸ τὴν ψυχὴ. Ὅλες οἱ κινήσεις, πού εἶναι δοσμένες μὲ τὴν αἴσθησις, ἐρχονται στὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα, γιατί ἡ ἐξωτερικὴ ἀρχὴ τῆς αἴσθησις εἶναι μέσα στὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα, πού θέτουν σὲ κίνηση, κατὰ ἓνα ὁρισμένον τρόπο, τὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Ἀντίθετα ὅλες οἱ κινήσεις, πού εἶναι δοσμένες μὲ τὴν ἀνάμνησις, ἔχουν γιὰ ἀφειρηγία τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ καὶ φθάνουν στὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Γενικὰ ὅλα ὅσα ἔμεῖς σήμερον τὰ ὀνομάζομε ἐνέργειες τῆς ψυχῆς, δηλαδὴ τὴ μνήμη, τὴν ἀγάπη, τὸ μῖσος, καὶ αὐτὴ ἀκόμα τὴν κριτικὴ σκέψις, «διανοεῖσθαι», δὲν εἶναι καταστάσεις οὔτε ἀλλοιώσεις οὔτε πάλι κινήσεις στὴν οὐσία τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ τοῦ ὁρισμένου ἔμψυχου ὄντος, τοῦ «κοινοῦ», ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἐφ' ὅσον αὐτὸ χρησιμοποιεῖ τὴν ψυχὴ, δηλαδὴ ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἐρχεται σὲ σχέση μὲ τὴν ψυχὴ. Ὅλα αὐτά, ἐπειδὴ εἶναι δυνατὰ μόνον σ' αὐτὴ τὴν σχέση, ἀφανίζονται εὐθύς ὡς τὸ ἔμψυχο ὄν δὲν εἶναι πιά στὴ ζωὴ. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς δὲν καταστρέφεται μὲ κανένα τρόπο,

ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι καὶ ὀλωσδιόλου ἄθικτο ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς κινήσεις. Καὶ αὐτὸ εἶναι ὁ «νοῦς», ὁ ὁποῖος εἶναι «οὐσία». Ἡ κριτικὴ σκέψη, ἡ ἀγάπη, τὸ μῖσος δὲν εἶναι ἐνέργειες τοῦ «νοῦ», ἀλλὰ τοῦ ὀρισμένου ἀνθρώπου, πού τις ἔχει, ἐφ' ὅσον πράγματι τις ἔχει. Αὐτὰ εἶναι ἰδιότητες τοῦ χρονικοῦ μέρους μέσα μας. Ἔτσι ὀρίζει ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ πρὶν τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς. Ὁ «νοῦς» δὲν εἶναι μιὰ μορφή ἐσωτερικῆ τῆς ὕλης, πού καταστρέφεται μὲ τὴν ἀλλοίωση τῆς ὕλης, ἀλλὰ εἶναι κάτι ὀλωσδιόλου διαφορετικὸ καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ φθορά, ὅπως π. χ. ὁ θυμὸς, ἡ ἐπιθυμία καὶ ὅλα ὅσα συνδέονται μ' αὐτά. Ὁ νοῦς εἶναι τὸ θεῖο καὶ τὸ ἀναλλοίωτο μέσα μας, τὸ «ἀπαθές». Μ' αὐτὸ θέλει ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη ἐδῶ νὰ ὑποδηλώσῃ τὸ ἀπώτερο σημεῖο, ὅπου κατευθύνεται ὅλη του ἡ θεωρία περὶ ψυχῆς. Ταυτίζει λοιπὸν ἐδῶ τὴν ψυχὴ μὲ τὸν νοῦ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: κάθε χρονικὸ καὶ φθαρτὸ μέσα στὴν ψυχὴ τὸ ἀπορρίπτει. Ὁ νοῦς εἶναι τὸ μοναδικὸ πού ἔρχεται «θύραθεν» μέσα μας, δηλαδὴ στὸ ἔμψυχο ὄν. Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τὸ μοναδικὸ πού εἶναι θεῖο, γιὰτι καμμιά σωματικὴ ἐνέργεια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμμετέχῃ στὴν ἐνέργεια τοῦ νοῦ.⁶⁾

Ἄν ὅμως ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς εἶναι ὁ νοῦς, τότε εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβῃ κανεὶς, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν κινεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Καὶ ἐφ' ὅσον γενικὰ ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ τεθῆ σὲ κίνηση, γιὰτι εἶναι ἡ ἴδια οὐσία καὶ ἡ οὐσία δὲν κινεῖται μὲ κανένα τρόπο, τότε δὲν μπορεῖ καὶ μόνη νὰ κινήσῃ τὸν ἑαυτὸ τῆς.

Μὰ μὲ πιὸ πολλὴ δύναμη ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμάχεται τὴ γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἕνας ἀριθμὸς πού κινεῖ τὸν ἑαυτὸ του. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀντιμάχεται τὸν Ξενοκράτη. Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴν χαρακτηρίζει μάλιστα ὁ Ἀριστοτέλης ὡς τὴν περισσότερο ἀσύμφωνη μὲ τὸ λόγο.⁷⁾ Ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι μέγεθος μέσα στὸ χῶρο, τοῦτο τὸ συζητήσαμε ἤδη πρὶν διεξοδικά. Τώρα πρόκειται νὰ δείξωμε, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι οὔτε ἀριθμητικὸ μέγεθος, δηλαδὴ οὔτε μονάδα. Καὶ πρῶτα πρέπει νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι ἤδη στὸν ὀρισμὸ τῆς ψυχῆς, πού λέγει ὅτι ψυχὴ εἶναι μονάδα πού κινεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ὑπάρχει μιὰ ἀντίφαση. Γιὰτι μὲ

6) Ἀριστοτέλους, περὶ ζώων γενέσεως. 736, β, 28.

7) Περὶ ψυχῆς, 408, β, 32, ἀλογώτατον.

μονάδα πὸν κινεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς παύει νὰ εἶναι μονάδα. Μιὰ μονάδα πὸν ταυτόχρονα κινεῖται καὶ κινεῖ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδιαίρετη καὶ ἀδιάκριτη, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ φύση τῆς μονάδας. Ὅμως, ἂν θέλη κανεὶς νὰ σκεφθῆ καθαρὰ λογικά, δὲν μπορεῖ τὴν λεγομένη αὐτὴ μονάδα οὔτε νὰ τὴν βάλῃ στὴν σκέψη του.⁸⁾ Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐκινεῖτο ἀπὸ κατὶ ἄλλο δὲν θὰ ἦτανε μονάδα. Περαιτέρω πρέπει ἀκόμη νὰ ἐρωτήσωμε πῶς, δηλ. σὲ ποιά κατεύθυνση, κινεῖται ; Ὅλα αὐτὰ δὲν θέλουν νὰ ποῦν τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ σκεφθοῦμε μιὰ μονάδα σὲ τέτοια σχέση μετὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ παύσῃ νὰ εἶναι ἀδιαίρετη καὶ ἀδιάκριτη.

Ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιτίθεται ἐντονώτατα στὴ γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνας ἀριθμὸς πὸν κινεῖ τὸν ἑαυτὸ του, τοῦτο προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατευθύνει ἐναντίον τῆς ὅλης του τὴν εἰρωνία. Λέγει δηλαδή ὅτι, ἂν δεχθοῦμε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μιὰ μονάδα μέσα μας πὸν κινεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ἐπομένως μιὰ μονάδα πὸν κατέχει θέση, πρέπει σύμφωνα μετὰ τὴν γεωμετρία νὰ ποῦμε, ὅτι οἱ κινήσεις τῆς μονάδας μέσα μας, δηλαδή τῆς ψυχῆς, πρέπει νὰ προκαλοῦνε γραμμές. Σύμφωνα λοιπὸν μ' αὐτὰ ἡ θέληση, ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ νόηση δὲν θὰ ἦτανε τίποτε ἄλλο παρὰ γραμμές, ἀφοῦ θὰ ἐγίνονταν μέσα μας μετὰ τὴ κίνηση τῆς μονάδας αὐτῆς. Ἐπειδὴ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ πραγματωμένη μονάδα, δηλ. ἐπειδὴ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μονάδα σὲ ὠρισμένη θέση στὸ χῶρο, καὶ ἐπειδὴ ἡ μονάδα ὡς ψυχὴ, ἐφόσον ἔρχεται σὲ τοπικὴ σχέση μετὰ τὸ σῶμα, κατέχει καὶ αὐτὴ μιὰ θέση στὸ χῶρο, πρέπει κατ' ἀνάγκην ἡ κίνησή της νὰ διαγράφῃ γραμμές. Ὅτι ἡ παρατήρηση αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ἐναντίον τοῦ Ξενοκράτη εἶναι εἰρωνία, τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰπωθῆ ἔδῳ. Χαρακτηριστικὴ ὅμως εἶναι ἡ παρατήρηση αὐτὴ μόνο γιατί δείχνει πόσο ἐντονα ἀποκρούει ὁ Ἀριστοτέλης τὴ γνώμη τούτη. Ἰδιαίτερη σημασία ὅμως ἔχει καὶ τοῦτο : ὅτι οἱ σχέσεις τῶν ἀριθμῶν ἀναμεταξύ των δείχνουν ὅτι δὲν μπορούμε νὰ ταυτίσωμε τὴν ψυχὴ μ' αὐτούς. Ἄν δηλ. σὲ ἓναν ἀριθμὸ προσθέσωμε ἓναν ἄλλον ἢ ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ ἀφαιρέσωμεν ἓναν ἄλλον, μπορούμε εἴκοιλα νὰ καταλάβωμε ὅτι τώρα

8) Περὶ ψυχῆς, 409, α, 1, πῶς χρὴ νοῆσαι μονάδα κινουμένην :

πιά ἔχομε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα καινούργιο ἀριθμὸ. Ὁ ἀριθμὸς ποὺ θὰ προκύψη, ἂν ἀφαιρέσω ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ πέντε τὸν ἀριθμὸ δύο, θὰ εἶναι ἓνας ὀλωσδιόλου ἄλλος ἀριθμὸς. Στὴν ψυχὴ τουναντίον δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσωμε κατὶ παρόμοιο, γιατί «τὰ φυτὰ καὶ πολλὰ ζῶα ἔξακολουθοῦνε νὰ ζοῦν καὶ ὅταν ἀκόμη κομματιαστοῦν καὶ φαίνεται πὼς κατὰ τὸ εἶδος ἔχουν τὴν ἴδια ψυχὴ καὶ μετὰ τὸ κομματίασμα».⁹⁾

Ἐκεῖνο ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ οὔτε ἀριθμητικὸ μέγεθος, δηλ. δὲν μποροῦμε νὰ ἐννοήσωμε τὴν ψυχὴ ποσοτικά. Γιὰ τοῦτο εἶναι καὶ ὀλωσδιόλου ἀδιάφορο ἂν ὀμιλῆ κανεὶς γιὰ μονάδες ἢ γιὰ μικρὰ σωμάτια, ὅπως κάνει ὁ Δημόκριτος, γιατί στὸ προκείμενο ζήτημα δὲν ἔχει σημασία ἡ διαφορὰ μεγάλου ἢ μικροῦ, ἀλλὰ μόνον ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι κατὶ ποσοτικό.¹⁰⁾ Ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς εἶναι κατὶ ποσοτικό. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως ἐδείξαμε πάρα πάνω, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοήσωμε τὸ μέγεθος ἢ τὴ μονάδα νὰ κινῆ τὸν ἑαυτὸ της, πρέπει νὰ εἶναι κατὶ ἄλλο ποὺ νὰ τὸ κινῆ. Ἐφόσον ὅμως μέσα στὸ ζωντανὸ ὄν ἐκεῖνο ποὺ δίδει τὴν κίνηση εἶναι ἡ ψυχὴ, ἂν παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀριθμὸς, τότε ἡ ψυχὴ εἶναι κατὶ ποὺ κινεῖται ἀπὸ κατὶ ἄλλο καὶ κινεῖ κατὶ ἄλλο· πρᾶγμα ἄτοπο, διότι ἡ ψυχὴ εἶναι μόνον τὸ κινουῦν.¹¹⁾

Τὸ λάθος καὶ αὐτῆς τῆς θεωρίας περὶ ψυχῆς ἔγκειται, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, σὲ τοῦτο: ὅτι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος συμφωνεῖ ὀλωσδιόλου μὲ τὴ θεωρία ποὺ ἐκλαμβάνει τὴν ψυχὴ γιὰ ἓνα σῶμα συνιστάμενο ἀπὸ λεπτότατα σωμάτια, κι' ἀπὸ τ'ἄλλο μέρος ὅτι θέτει τὴν ψυχὴ ὡς ἀρχὴ τῆς κίνησης. Δηλαδή ἐκεῖνοι ποὺ δέχονται τὴν ψυχὴ ὡς ἓνα «λεπτομερὲς» σῶμα, κατ' οὐσίαν δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ δέχωνται δύο σώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα πρέπει νὰ τὸ θεωρήσωμε ὅτι κινεῖται καὶ τὸ ἄλλο ὅτι κινεῖ καὶ ἄλλα καὶ κινεῖ καὶ τὸν ἑαυτὸ του. Στὸ ἴδιο καταλήγει καὶ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνας ἀριθμὸς ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτὸ του. Γιατὶ καὶ ἐδῶ ἔχομε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ποσότητα· κι' ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔχει σημασία, ἂν μιλοῦμε γιὰ μικρὰ σφαιρίδια ἢ γιὰ ἀριθμοὺς ποὺ κινουῦν τὸν ἑαυτὸ τους. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις εἶναι

9) Περὶ ψυχῆς, 409, α, 9.

10) Περὶ ψυχῆς, 409, α, 15.

11) Περὶ ψυχῆς, 409, α, 18.

ἀναγκαῖο ὅτι αὐτὰ κινουῦν τὸ ζωντανὸ ὄν μὲ τὴν ἰδική τους κίνηση. Στὶς δυσκολίες αὐτές, ποὺ ἀναφέραμε ὡς τώρα καὶ ποὺ δείχνουν ὅλες αὐτές τὶς θεωρίες γιὰ τὴ ψυχὴ ἀβάσιμες, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθες, ἐπίσης σπουδαῖες. Συνίστανται σὲ τοῦτο, ὅτι μ' αὐτές ὅλες τὶς θεωρίες ὄχι μόνον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δώσωμε ὄρισμὸ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ οὔτε καὶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ψυχῆς μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν καὶ νὰ ὀρισθοῦν. Ἄν δὲ κανεὶς ἐπιχειρήσῃ, μὲ βάση τὶς θεωρίες αὐτές, νὰ προχωρήσῃ στὸν ὄρισμὸ τῆς νόησης, τῆς αἰσθησης, τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ ἀντίθετου των, ὅση φαντασία καὶ [νὰ ἔχη, θὰ τοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

ΟΙ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ, ΟΤΙ Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Ἄπὸ τοὺς τρεῖς ὄρισμοὺς τῆς ψυχῆς, ποὺ εὑρῆκε ὁ Ἀριστοτέλης στὴ φιλοσοφικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς του, μένει ἀκόμα, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τῶν δύο πρώτων, νὰ μιλήσωμε γιὰ τὸν τρίτο, ποὺ λέει ὅτι ἡ ψυχὴ συνίσταται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα. Καὶ ἡ αἰτία ποὺ ἔφθασαν μερικοὶ σ' αὐτὴ τὴ γνώμη εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης. Δέχθησαν ὅτι μποροῦν μ' αὐτὴν τὴν γνώμη νὰ ἐξηγήσουν τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης· γιὰτὶ ἂν ἡ ὑπόστασις τῆς ψυχῆς βρῖσκεται στὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀποτελοῦνε καὶ τὰ ὄντα, τότε θὰ μπορούσε νὰ αἰσθανθῆ ἡ ψυχὴ τὰ πράγματα καὶ νὰ τὰ γνωρίσῃ.

Μὰ κι' ἂν ὑποθέσωμε ὅτι ἡ ψυχὴ καὶ τὰ ὄντα εἶναι καμωμένα ἀπὸ τὰ ἴδια στοιχεῖα καὶ ὅτι τὸ ὅμοιο γνωρίζεται μὲ τὸ ὅμοιο, πάντως καὶ τότε θὰ μένη ἡ δυσκολία, πῶς ἡ ψυχὴ δὲν αἰσθάνεται καὶ δὲν γνωρίζει τὶς ἀρχές τῶν ὄντων, ἀλλὰ τὰ ἴδια τὰ ὄντα. Γιὰ νὰ εἶναι αὐτὸ δυνατό θὰ πρέπει νὰ θεωρήσωμε τὴν ψυχὴ ταυτόσημη μὲ τὰ ἴδια τὰ ὄντα καὶ ὄχι μὲ τὶς ἀρχές τους. Μ' αὐτὸ ὅμως θὰ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς θεωρίας τῆς ὁμοιότητος. Ἄν ἡ γνώση στηρίζεται στὸ ὅτι τὸ ὅμοιο γνωρίζεται μὲ τὸ ὅμοιο, τότε ἡ ψυχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν θεμελιακὴ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς θεωρίας, θὰ ἐγνώριζε ὅ,τι εἶχε μέσα της, δηλαδὴ μονάχα τὰ στοιχεῖα καὶ τὶς ἀρχές τῶν

όντων, ὄχι ὅμως καὶ τὰ ἴδια τὰ πράγματα στὴν ἀπειρη ποικιλία των.

Κάθε πράγμα εἶναι ὅ,τι εἶναι, γιατί στηρίζεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ἀναλογία καὶ σύνθεση¹⁾ καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ δὲν μετέχει στὴ σύνθεση αὕτὴ δὲν θὰ εἶναι σὲ θέση καὶ νὰ τὴν γνωρίση. Τὸ ὅλο τοῦ πράγματος, «τὸ σύνολον», θὰ μείνῃ συνεπῶς στὴ ψυχὴ ἀπρόσιτο. Ὡστε ἡ ψυχὴ μ' αὐτὸ δὲν θὰ μπορῇ νὰ καταλάβῃ τί εἶναι «ἄνθρωπος», ἀφοῦ αὐτὸ εἶναι ἓνα «σύνολον». Πρέπει λοιπόν, γιὰ νὰ φθάσωμε στὴ γνώση, ὄχι μόνον τὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναλογίες τῶν πραγμάτων, νὰ εἶναι μέσα μας, δηλαδὴ νὰ εἶναι μέσα στὴ ψυχὴ. Ἄν ὅμως τόσο τὰ στοιχεῖα ὅσο καὶ οἱ ἀναλογίες τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ εἶναι μέσα στὴ ψυχὴ, τότε τοῦτο δὲν θὰ ἐσήμαινε τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι ὅλα τὰ πράγματα εἶναι αὐτούσια μέσα στὴ ψυχὴ. Ὅτι ὅμως τοῦτο εἶναι κάτι ἀδύνατο, δὲν χρειάζεται οὔτε κὰν νὰ εἰπωθῇ, γιατί ποῖος μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὴ σκέψη, ὅτι ὁ ὠρισμένος αὐτὸς ἄνθρωπος ἢ τὸ ὠρισμένο αὐτὸ λιθάρι περιέχεται μέσα στὴ ψυχὴ.²⁾ Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐπιχειρηματολογία, ποὺ σημαίνει μιὰ ἐσωτερικὴ κριτικὴ αὐτῆς τῆς θεωρίας, φέρνει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ μιὰ ἄλλη σειρὰ ἀπὸ σκέψεις, ποὺ τὴν στηρίζει στὴν μεταφυσικὴ του.

Ἐκφράζομε τὸ εἶναι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ δέκα κατηγορίες κι' ἔτσι δηλώνομε ἄλλοτε τὴν οὐσία, ἄλλοτε τὴν ποσότητα, ἄλλοτε τὴν ποιότητα καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἄν λοιπόν ἡ ψυχὴ γνωρίζει ὅλα μὲ βάση τὴν ὁμοιότητα, τότε πρέπει καὶ ὅλα νὰ περιέχωνται μέσα στὴ ψυχὴ. Ἀλλὰ γεννιέται ἐδῶ τὸ πρόβλημα, πῶς πρέπει τότε νὰ νοήσωμε τὴν ψυχὴ; Πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ ὅλα τὰ εἶδη τοῦ εἶναι μέσα της; Ἄν ναι, τότε ἡ ψυχὴ θὰ ἦταν πάλι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ποσότητα, πράγμα ποὺ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνάλυση ἀποκλείεται ὀλωσδιόλου, γιατί τοῦτο θὰ ἐσήμαινε νὰ ταυτίσωμε τὴν ψυχὴ μὲ τὸ σῶμα. Αὐτὸ ἄλλωστε θὰ ἀποκλείονταν καὶ γιὰ ἓναν ἄλλον λόγο, ἦγουν ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατο ἡ ψυχὴ νὰ εἶναι μιὰ οὐσία καμωμένη ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ποσότητας καὶ ταυτόχρονα πάλι νὰ μὴν εἶναι ποσότητα.

Ἄν πάλι πρέπει ἡ ψυχὴ νὰ συνίσταται μόνον ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς

1) Περὶ ψυχῆς, 410, α, 2, λόγῳ τινι καὶ συνθέσει.

2) Περὶ ψυχῆς, 410, α, 11, ἐνεστὶν ἐν τῇ ψυχῇ.

οὐσίας, πῶς θὰ γνωρίσῃ τότε τὰ στοιχεῖα τῶν ἄλλων εἰδῶν τοῦ εἶναι μὲ βάσῃ τὴν ὁμοιότητα, π. χ. τὴν ποσότητα ἢ τὴν ποιότητα; Ἡ ψυχὴ μὲν μπορεῖ συνεπῶς νὰ εἶναι καμωμένη ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅλων τῶν εἰδῶν τοῦ εἶναι, γιατίι τότε δὲν θὰ ἦταν μόνον «οὐσία» ἀλλὰ καὶ ποσότητα καὶ ποιότητα. Τοῦτο ὅμως ἀποκλείεται, ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι μόνον οὐσία. Ἄν ὅμως, παρὰ ταῦτα, ἤθελε κανεὶς νὰ δεχθῆ, ὅτι ἓνα μέρος τῆς ψυχῆς εἶναι, ὡς εἰποῦμε, οὐσία, ἓνα ἄλλο μέρος ποσότητα, ἓνα πάλι ἄλλο μέρος ποιότητα καὶ οὕτω καθεξῆς μὲ ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη τοῦ εἶναι, τότε θὰ ἦταν ὑποχρεωμένος ἀκόμα νὰ ἐξηγήσῃ, πῶς ἡ ψυχὴ μ' αὐτὰ ὅλα φθάνει σὲ ἐνότητα, δηλαδὴ ἡ παραδοχὴ τοῦ αὐτῆ θὰ κατὰστρεφε ὁλωσδιόλου τὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς.

Περαιτέρω προκύπτει ἀκόμα μιὰ δυσκολία, ἐπειδὴ ἡ θεωρία τῆς ὁμοιότητος ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος παραδέχεται, ὅτι τὸ ὅμοιο δὲν δέχεται καμμιά ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ὅμοιο καὶ ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, ὅτι τὸ ὅμοιο τὸ αἰσθάνεται ἢ τὸ γνωρίζει τὸ ὅμοιο. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῆ, ὅτι ἡ θεωρία τῆς ὁμοιότητος ἐννοεῖ τὸ «αἰσθάνεσθαι» ὡς ἓνα «πάσχειν» καὶ ὡς ἓνα «κινεῖσθαι». Ὅτι ὅμως ἐδῶ μέσα ὑπάρχει μιὰ ἀντίφαση, τοῦτο εἶναι αὐτονόητο. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τὴ γνώση πάσχει κάτι, ἐφ' ὅσον γνωρίζει, ἀντίθετα ἐκεῖνο ποὺ γνωρίζεται ἐνεργεῖ, κάνει κάτι, ἐφ' ὅσον δίδεται σ' ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τὴ γνώση. Ὅμοια ἐνεργεῖ καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς αἰσθητικῆς ἐπάνω στὸ αἰσθητικὸ ὄργανο, τὸ αἰσθητικὸ ὄργανο ἄρα πάσχει κάτι. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι, τόσο τὸ αἰσθητικὸ ὄργανο ὅσο καὶ τὸ ὄργανο τῆς γνώσης, ἐφ' ὅσον λειτουργοῦν, τίθενται καὶ σὲ κίνηση; ὅπως ἄλλωστε δέχεται καὶ ἡ ἴδια ἡ θεωρία τῆς ὁμοιότητος. Ἄν ὅμως ἀληθεύῃ, ὅτι τὸ ὅμοιο δὲν παθαίνει τίποτε ἀπὸ τὸ ὅμοιο, καὶ ἂν γίνῃ δεκτό, ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης κάνει κάτι, ἐπιδραῖ, καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης πάσχει κάτι, καὶ ἂν ἀκόμα προστεθῆ ὅτι τὰ δύο τοῦτα, ἀντικείμενο καὶ ὑποκείμενο τῆς γνώσης, εἶναι ὅμοια ἀναμεταξύ των, τότε θὰ ἦταν συνεπὲς νὰ εἰποῦμε, ὅτι τὸ ὅμοιο δὲν γνωρίζεται ἀπὸ τὸ ὅμοιο. Ἔτσι φαίνεται, ὅτι ἡ δυνατότητα τῆς γνώσης δὲν στηρίζεται στὴν ταυτότητα τῶν στοιχείων τῶν ὄντων καὶ τῆς ψυχῆς.

Ἄν τὸ δόγμα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ἦταν ὀρθό, ὅτι δηλαδὴ «μὲ τὴν γῆ μέσα μας βλέπομε τὴν γῆ ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ μᾶς» δηλαδὴ τὴ γνώσι-

ζομε, τότε θὰ ἔπρεπε ὅλα μέσα μας πὸ συγγενεύουν μὲ τὴν γῆ νὰ ἔχουν γι' αὐτὴν μιὰ πολὺ καλύτερη γνώση, τὰ ὅστις μας π.χ. θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν τὴν γῆ καλύτερα. Ὅμως ὄχι μόνον τοῦτο δὲν συμβαίνει, ἀλλὰ ἀντίθετα ὅλα ὅσα μέσα μας συγγενεύουν πιο πολὺ μὲ τὴν γῆ, φαίνονται νὰ μὴν ἔχουν οὔτε αἴσθησι. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῆ καὶ κάτι σπουδαῖο, ὅτι δηλαδὴ μ' αὐτὸ θὰ εἶχαμε ἓνα περίεργο εἶδος γνώσης, ἐπειδὴ κάθε στοιχεῖο μέσα μας θὰ εἶχε μιὰ γνώση γιὰ τὸ ὅμοιό του στοιχεῖο ἔξω ἀπὸ μᾶς καὶ ταυτόχρονα δὲν θὰ ἐγνώριζε ὅλα τὰλλα στοιχεῖα. Θὰ γνωρίζαμε τότε τὰ ὄντα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο μὲ τὸ νοῦ μας, ὅπως τὰ αἰσθανόμαστε μὲ τὰ διάφορα αἰσθητήρια ὄργανά μας. Τότε δὲν θὰ εἶχαμε καμμιά ἐνιαία γνώση, ὅπως δὲν ἔχομε καὶ καμμιά ἐνιαία ἐποπτεία.

Ἄν ὅλα, ὅπως λέγει ὁ Ἐμπεδοκλῆς, γνωρίζονται μὲ τὰ ὅμοιά των καὶ ἂν ὅλα γίνονται ἀπὸ τὰ τέσσαρα στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθεση καὶ τὴν φιλία, καὶ ἂν ὁ θεὸς κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, δὲν γνωρίζει τὴν ἀντίθεση, τὴν «φιλονεικίαν», τότε προκύπτει μὲ ἀναγκαιότητα, ὅτι ὁ θεός, ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν γνώση, θὰ εἶναι πιο φτωχὸς ἀπὸ τὶς θνητὲς ὑπάρξεις. Ὁ θεός, δηλαδὴ τὸ εὐδαιμονέστατο ὄν, θὰ ἦταν ἄρα, γιὰ νὰ πάρωμε τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη, «ἀφρονέστατον» ἢ ὅπως ἡπιώτερα λέγει στὰ μεταφυσικά του³⁾ «ἥττον φρόνιμος τῶν ἄλλων», γιὰτὶ δὲν θὰ ἐγνώριζε ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἀφοῦ δὲν ἔχει τὴν φιλονεικία καὶ ἀφοῦ ὅλα γνωρίζονται μὲ τὸ ὅμοιό των. Ἐδῶ ὅμως θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ παρατηρήσωμε στὸν Ἀριστοτέλη, ὅτι ἴσως σ' αὐτό, ὅτι δηλαδὴ ὁ θεός τοῦ Ἐμπεδοκλῆ δὲν γνωρίζει τὴν φιλονεικία, ἔγκειται ἡ ὑπεροχὴ καὶ ἡ ἀξία του, γιὰτὶ ἔτσι δὲν θὰ τοῦ ἔλειπε τίποτε, [ἀφοῦ τὸ «νεῖκος» εἶναι κάτι ὀλωσδιόλου ἀρνητικόν. Τὸ ἀρνητικὸ ὅμως θὰ ἦταν γιὰ τὸν θεὸ κάτι ἔξω ἀπὸ τὴν ἐννοιά του. Ὡς πρὸς αὐτὸ λοιπὸν ἀδικεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν Ἐμπεδοκλῆ.

Θὰ ἔμενε ἀκόμα νὰ ρωτήσωμε, γιὰτὶ κάθε ὄν, κάθε τι πὸ ὑπάρχει, νὰ μὴν εἶναι ψυχὴ, ἢ νὰ μὴν ἔχη ψυχὴ, ἀφοῦ ὅλα εἶναι στοιχεῖα ἢ ἔχουν γίνει ἀπὸ τὰ στοιχεῖα; Θὰ ἦταν συνεπὲς νὰ θεωρήσωμε ὅλα ὡς ἔμψυχα καὶ νὰ δεχθοῦμε μέσα σ' ὅλα τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης ἢ

3) Μετὰ τὰ φυσικά, 1000, β, 4.

τῆς αἰσθήσεως. Κάθε ὄν θὰ ἔπρεπε τότε νὰ ἔχη μιὰ αἰσθήση γιὰ τὰλλα ὄντα, ἐφ' ὅσον συντίθεται ἀπὸ τὰ ἴδια στοιχεῖα.

Ἐκεῖνο, ὅμως ποὺ ἔχει ἀκόμα πῶς μεγάλη σημασία, εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας τῶν στοιχείων, δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας τῆς ψυχῆς. Πῶς φθάνει αὐτὸ ποὺ εἶναι ψυχὴ στὴν ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ του; Ποιὰ εἶναι ἡ δύναμη, ποὺ φέρνει στὴν ἐνότητα τὰ χωρισμένα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μάλιστα θεωροῦνται ὡς ὑλικά, καὶ μορφώνει τὴν ψυχὴ; Μὲ τὸ ἐρώτημα τοῦτο θέτει ὁ Ἀριστοτέλης ἕνα θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς ψυχολογίας. Ἐφ' ὅσον μένει κανεὶς μέσα στὸν κόσμον τῆς νεκρῆς ὕλης καὶ μέσα στὸν κόσμον τοῦ καθαρὰ ὑλικοῦ καὶ ποσοτικοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ φθάσῃ σὲ καμμιά ἔννοια τῆς ψυχῆς. Ἡ αἰτία τῆς ἐνότητας τῶν στοιχείων πρέπει νὰ εἶναι κάτι ἄλλο παρὰ τὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα. Ἐκεῖνο ποὺ τὰ ἐνώνει δὲν μπορεῖ νὰ κατάγεται ἀπὸ τὴν ἴδια σφαῖρα μ' αὐτά, ἀλλοιῶς ἡ ἐνόνητα εἶναι ἀδύνατη. Πρέπει, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, νὰ εἶναι ἕνα «κυριώτατον», ἡγουν ἕνα ἐξαιρετικὰ ἄξιο.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀφοῦ μᾶς ἐγύρισε ὡς τώρα, μὲ τὴν κριτικὴν ποὺ ἀσκεῖ στοὺς προδρόμους, μέσα στὴν σφαῖρα τοῦ ὑλικοῦ εἶναι, ὅπου εἶχαν σταματήσει, ἂν ἐξαιρέσωμε τὸν Πλάτωνα, ὅλοι οἱ ἄλλοι πρόδρομοί του, καὶ εἶχαν θεμελιώσῃ τὴν ψυχὴ ὑλικά, μᾶς ὁδηγεῖ πιά τώρα μὲ τὸ ἐρώτημά του γιὰ τὴν αἰτία τῆς ἐνότητας τῆς ψυχῆς πέρα ἀπὸ τὸν ὑλικὸν κόσμον, καὶ ἔτσι θέτει τώρα, πιά τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς. Ὅλα τὰλλα ποὺ ὡς τώρα, ἐκτὸς τῆς πλατωνικῆς θεωρίας περὶ ψυχῆς, ἴσχυαν γιὰ ψυχολογία, δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ἕνα μέρος τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως. «Εἶναι, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ κάτι καλύτερον καὶ ὑπεροχώτερον ἀπὸ τὴν ψυχὴ».⁴⁾ Στὸ θεμελιακὸ ἐρώτημα, ποὺ θέτει στὸ τέλος τῆς κριτικῆς του πρὸς τοὺς προδρόμους του, τί εἶναι τέλος πάντων ἐκεῖνο ποὺ δίνει στὰ στοιχεῖα τὴν ἐνότητα, ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι τοῦτο εἶναι μόνον ἡ ψυχὴ ἢ ἴδια. Ὡστε ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦσαν ἐκεῖνοι καὶ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ βρεθῇ μέσα στὰ ἴδια στὰ στοιχεῖα, τοῦτο τίθεται τώρα πιά ὡς κάτι ξεχωριστὸ ἀπ' ὅλα αὐτά. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ φέρνει τὰ στοιχεῖα σὲ ἐνότητα μέσα στὰ ζωντανὰ ὄντα, αὕτη εἶναι καὶ τὸ κυρίαρχον ἐκεῖ μέσα.

4) Περὶ ψυχῆς, 410, β, 13.

Ἀπ' αὐτὸ προκύπτει μὲ ἀναγκαιότητα, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ πρωταρχικὸ καὶ ὄχι τὰ στοιχεῖα.

Ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι κατ' οὐσίαν πρῶτον, ἢ ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «πρῶτον τῇ φύσει». Αὕτη εἶναι ἡ πρόοδος τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀπέναντι στοὺς προδρομους της. Οἱ Προσωκρατικοὶ ἔσταμάτησαν στὰ στοιχεῖα καὶ ἐνόμισαν πὼς μέσα σ' αὐτὰ εὗρηκαν τὴν ψυχὴ. Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ ψυχὴ καὶ στὸ σῶμα, καθὼς καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας τῆς ψυχῆς, κατ' οὐσίαν δὲν τὸ ἔθεσαν. Ἡ ψυχὴ κυριαρχεῖ τὸ σῶμα καὶ σ' αὐτὸ ἔγκειται τὸ κύριο ἔργο της. Κατὰ τὴν ἔννοια τούτη ἡ ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀπέναντι στὰ στοιχεῖα στέκει ποιοτικὰ ἄπειρα πιὸ πάνω. Καὶ γιὰ νὰ ἔχουμε ἤδη ἀπ' ἐδῶ μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν παραπέρα πορεία τῶν σκέψεών του, ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς δίνει μιὰ νύξη σχετικὰ μὲ τὸν νοῦ. Ὅπως ἡ ψυχὴ γενικὰ ἀπέναντι στὰ σώματα καὶ στὰ στοιχεῖα εἶναι κάτι ὀλωσδιόλου διαφορετικὸ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀξία ἀνώτερο, ὅμοια εἶναι καὶ ὁ νοῦς, ἐφ' ὅσον νοηθῆ ὡς χωριστὴ οὐσία, ἀπέναντι στὴ ψυχὴ κάτι ὑψηλότερο. Αὐτὸς εἶναι πρωταρχικώτερος ἀπὸ τὴν ψυχὴ καὶ εἶναι «κύριος κατὰ φύσιν»,⁵⁾ ὥστε κάτι «τῇ φύσει πρότερον» ἀπέναντι στὴ ψυχὴ. Μὲ τὸν νοῦ ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ἐκεῖνο ποὺ ἐννοεῖ τὸν ἑαυτό του καὶ μαζὶ καὶ ὅλα τὰλλα.

5) Περὶ ψυχῆς, 410, β, 15.